

МОРФОСТРУКТУРА НА ПРИТЕЖАТЕЛНИТЕ И ПОКАЗАТЕЛНИТЕ МЕСТОИМЕННИЯ

ДЕСИСЛАВА ДИМИТРОВА

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

demincheva@gmail.com

Целта на изследването е да се представят модели за морфемна сегментация на показателните и притежателните местоимения, като се опишат спецификите на флексията и суфиксите, които формират посочените прономинални форми. Промениите, настъпили в морфемната структура на показателните местоимения за посочване на лицата и нелицата (срв.: *тъ* и *този*, *та* и *тази*, *то* и *това*, *те* и *тези*), се свързват с нуждата разглежданите местоимения да се разграничат от новоустановените форми на личните местоимения за трето лице (*той*, *тя*, *то*, *те*). Това води и до промяна в морфемния строеж.

Морфоструктурата на притежателните местоимения, които по произход са свързани с личните местоимения (вж. Ницолова/Nitsolova 1986: 74), също е в изследователския ни фокус поради спецификите във формообразуването. Ядрената морфема носи семантиката на персоналните прономинални форми, а суфиксите са заети от парадигмата на относителните прилагателни.

Ключови думи: словообразуване; морфоструктура; притежателни местоимения; показателни местоимения; български език

THE MORPHOLOGICAL STRUCTURE OF POSSESSIVE AND DEMONSTRATIVE PRONOUNS

DESI SLAVA DIMITROVA

PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV

demincheva@gmail.com

The aim of the study is to present models for the morpheme segmentation of demonstrative and possessive pronouns by describing the specifics of the inflections and suffixes that take part in their formation. The changes that have occurred in the morpheme structure of demonstrative pronouns used to indicate persons and non-persons (cf.: *тъ* and *този*, *та* and *тази*, *то* and *това*, *те* and *тези*) are linked to the need to distinguish these pronouns from the newly established third-person personal pronouns (*той*, *тя*, *то*, *те*). This has also resulted in changes to the morpheme structure.

The morpheme structure of possessive pronouns, which are etymologically related to personal pronouns, is also a focus of our research due to the specifics of their formation.

The nuclear morpheme carries the semantics of the personal pronominal forms, while the suffixes are derived from the paradigm of relational adjectives.

Keywords: word formation; morpheme structure; possessive pronouns; demonstrative pronouns; Bulgarian language

Факт е, че местоименията са разнороден лексемен клас и езиковедите изпитват известни колебания при дефиниране на инвариантната им семантика. Многообразието в структурно отношение на местоименните форми също предизвиква дискусии. Поради посочените обстоятелства местоименията са детайлно проучвани в българистиката (вж. Ницолова/Nitsolova 1986; Илиева/Пиева 2004). Те не са описвани обаче с оглед на морфемния им строеж. Целта на настоящото изследване е именно такава.

Задачите, които си поставяме, са:

1. Да обърнем внимание на историческия развой на местоименията, тъй като формиралите се сегменти в структурата им са в релация с произхода и развитието на прономиналните форми.
2. Да разгледаме начините на експликация на граматичните значения на местоименията – морфологични и лексикално-граматични, защото те обуславят статута на морфемите, които ги изграждат.
3. Да опишем флексите, суфиксите, рефиксите (Вътов/Vatov 1992: 142–143), частиците и всички сегменти, формиращи местоименията.

С оглед на структурата на част от местоименията си служим с понятията свободни и свързани морфеме. Когато една морфема се употребява като дума, то тогава дума и морфема не се разграничават. „Един начин да направим разлика между тези две понятия, е да кажем, че морфемите могат да бъдат свободни или свързани. Свободни морфеме са тези, които могат да се употребяват и самостоятелно, докато свързаните морфеме са винаги част от думата“ (Кръпова/Кгарова 2000: 113). Срв.: *аз* и *ти* – свободни морфеме; *-зи* и *-ва* – свързани морфеме (*то-зи*, *так-а-ва*). Част от корените са свободни морфеме, тъй като съвпадат с едноморфемните думи от типа *дом*. Други корени са свързани поради невъзможността да се употребят самостоятелно (*вод-а*, *вод-ен*, *вод-ен-ица*). Налага се и друго уточнение, а именно, че местоименните свободни морфеме (*аз*, *ти*, *ми*, *им* и т.н.) се отличават от свободните коренни морфеме на съществителните, прилагателните и числителните имена, тъй като прономиналните свободни морфеме не могат да бъдат заети за деривационния процес (с някои изключения от типа на *азбука* и др. под.). Срв.: *им* и *ти*, от една страна, и *кон-*, *лош-* и *три-* (*конекферма*, *лошотия*, *тризъбец*), от друга.

Суфиксите в местоименната система са специфични по характер. Част от тях са идентични със суфиксите на прилагателните (*нег-ОВ*, *не-ИН*, *тех-ЕН*), а други са характерни единствено за класа на конкретния вид местоимение (*-ЗИ*). Някои автори не ги наричат суфикси, но с оглед на дериваци-

онния им характер смятаме да ги опишем като суфикси за образуване на показателни местоимения за посочване на лица/нелица.

Флексиите (окончанията – *нег-ов-А*, *нег-ов-И* и др.) са различни от деривационните афикси, тъй като не участват в процеса на деривацията. Третият се традиционно като граматични морфемии или афикси с граматично значение. Наричат се още формообразуващи афикси, защото не образуват нови думи, а само форми на думата.

Членната морфема ще назоваваме с термина флексия. Според И. Куцаров не се налага да се използва друго название за членната морфема, тъй като тя е носител на граматично значение (Куцаров, И./Kutsarov, I. 2007: 17).

При притежателните местоимения родът и числото, които се изразяват чрез флексиите (окончанията), са зависими от рода и числото на съществителното, назоваващо притежавания обект, т.е. разглежданите местоимения от морфологична гледна точка са прилагателни, защото се изменят „като прилагателните имена, за да се съгласуват с определяемото съществително“ (Пашов/Pashov 1989: 88). Родът и числото на притежателя се експлицират от корена (*нег-ов*, *не-ин*). Ясно личи връзката на притежателните с персоналните прономинални форми. Корените на притежателните местоимения са заети от винителните форми на самостоятелните лични местоимения *нег-о* и *не-я* (корен + родов завършек). Към тях се добавят адективните суфикси за притежание *-ов*, *-ин* и *-ен* (срв.: *чич-ов*, *брат-ов* и *нег-ов*; *лел-ин*, *майч-ин* и *не-ин*, *неж-ен* и *тех-ен*).

П. Пашов отбелязва, че същата връзка (между персоналните и притежателните местоимения) личи в 1. и 2. л., ед. и мн.ч.

мен – мой
теб – твой
нас – наш
вас – ваш

Като кратки притежателни местоимения, зависещи по форма само от лицето, числото и рода на притежателя, се използват кратките дателни форми на личните местоимения: *ми*, *ти*, *му*, *й*, *му*, *ни*, *ви*, *им*. В структурно отношение те са свободни морфемии, т.нар. местоимения корени.

В езика сравнително често при изговор на членуваните форми на притежателните местоимения окончанията пред члена се изпускат – казва се *мойта*, *мойто*, *мойте*, *твойто*, *твойта*, *твойте*, *нашата*, *нашото*, *нашите*, *вашата*, *вашото*, *вашите*. „Тези съкратени форми, при които съгласуващият се род и число се изразяват с формата на члена, се допускат като варианти в поезията по метрически съображения“ (Пашов/Pashov 1989: 88–89). Любопитно е да отбележим, че в тези варианти родът на притежаваното се бележи единствено от членната морфема, срв.: *мой-тО* и *мой-тА*. В книжовните форми членът само повтаря родовата информация.

Друга особеност на притежателните местоимения е, че те съдържат темафикс на стара дълга адективна основа при членуваните мъжкородови форми също като прилагателните имена. Срв.: *наш-И-ят* и *неж-н-И-ят*. С оглед на деривацията и словоизменението пълните форми са по същество притежателни прилагателни, формирани посредством корени, заети от класа на личните местоимения. Неслучайно К. Куцаров разглежда притежателните прономинални форми като част от адективния лексемен клас в съвременния български език (вж. Куцаров, К./Kutsarov, К. 2022).

Таблица № 1. Морфоструктура на притежателни местоимения

ПРИТЕЖАТЕЛНИ МЕСТОИМЕНЕНИЯ	
Пълни форми	Кратки форми (изразяват род и число само на притежателя)
<p><u>ед.ч. (на притежателя)</u> <i>мо-й-∅/мо-я(т)</i> – корен + родов завършек/ корен + флексия за определеност <i>мо-я/е/и-та/то/те</i> – корен + флексия за ж.р./ср.р./мн.ч. (на притежаваното) + флексия за определеност</p>	<i>ми</i> – корен
<p><i>тво-й-∅/тво-я(т)</i> – корен + родов завършек/ корен + флексия за определеност <i>тво-я/е/и-та/то/те</i> – корен + флексия за ж.р./ср.р./мн.ч. (на притежаваното) + флексия за определеност</p>	<i>ти</i> – корен
<p><i>нег-ов-и-я (т)</i> – корен + суфикс за обр. на прил. + темафикс на стара дълга адективна основа + флексия за определеност <i>нег-ов-а/о/и-та/то/те</i> – корен + суфикс за обр. на прил. + флексия за ж.р./ср.р./мн.ч. (на притежаваното) + флексия за определеност</p>	<i>му</i> – корен
<p><i>не-ин-∅, не-йн-и-я(т)</i> – корен + суфикс за обр. на прил./корен + суфикс за обр. на прил. + темафикс на стара дълга адективна основа + флексия за определеност <i>не-йн-а/о/и-та/то/те</i> – корен + суфикс за обр. на прил. + флексия за ж.р./ср.р./мн.ч. + флексия за определеност</p>	<i>й</i> – корен
<p><u>мн.ч. (на притежателя)</u> <i>наш-∅, наш-и-я(т)</i> – корен / корен + темафикс на стара дълга адективна основа + флексия за определеност <i>наш-а/е/и-та/то/те</i> – корен + флексия за ж.р./ср.р./мн.ч. (на притежаваното) + флексия за определеност</p>	<i>ни</i> – корен

<p><i>ваш-Ø/ваш-и-я(т)</i> – корен/ корен + темафикс на стара дълга адективна основа + флексия за определеност</p> <p><i>ваш-а/е/и-те</i> – корен + флексия за ж.р./ср.р./мн.ч. (на притежаваното) + флексия за определеност</p>	<p><i>ви</i> – корен</p>
<p><i>тех-ен-Ø/тех-н-и-я(т)</i> – корен + суфикс за обр. на прил./ корен + суфикс + темафикс на стара дълга адективна основа + флексия за определеност</p> <p><i>тя(е)х-н-а/о/и-та/то/те</i> – корен + суфикс за обр. на прил. + флексия за ж.р./ ср.р./мн.ч. + флексия за определеност</p>	<p><i>им</i> – корен</p>

Възвратните притежателни местоимения не се менят по лице, род и число на притежателя (като притежателните), но се изменят по род и число на съществителното, означаващо притежаваното – *сво-й, сво-я, сво-е, сво-и*. При некнижовните форми и тук родът и числото се бележат единствено от членната морфема: *свойТО, свойТА, свойТЕ*.

Таблица № 2. Морфоструктура на възвратни притежателни местоимения

ВЪЗВРАТНИ ПРИТЕЖАТЕЛНИ МЕСТОИМЕНЕНИЯ	
Пълни форми	Кратка форма
<p><i>сво-й/я</i> – корен + родов завършек (на притежаваното)/флексия за определеност, маркираща родовата принадлежност</p> <p><i>сво-я-та</i> – корен + флексия за ж.р. (на притежаваното) + флексия за определеност</p> <p><i>сво-е-то</i> – корен + флексия за ср.р. (на притежаваното) + флексия за определеност</p> <p><i>сво-и-те</i> – корен + флексия за мн.ч. (на притежаваното)+ флексия за определеност</p> <p>Флексиите за опр. в ж.р., ср.р. и мн.ч. дублират числовата и родовата експликация.</p>	<p><i>си</i> – корен, рефикс (свободна морфема)</p>

Аналогично на обикновените притежателни при възвратните притежателни местоимения словоизменението има адективен характер. Налични са родови флексии. Единствената разлика е, че коренът се свързва директно с флексията, без да са заети суфикси от класа на прилагателните. Не е на лице и темафикс при членуваната форма за м.р.

В съвременния български език показателните местоимения се отличават по отношение на морфемния си строеж на фона на всички други части на речта посредством т.нар. вътрешни флексии за род и число. Срв.: *так-А* (старо показателно местоимение за признаци в ж.р.; родът е маркиран от флексията *-а* в края на думата) и *так-А-ва* (съвременният наследник на старото показателно местоимение за признаци; родът е маркиран от флексията *-а*, позиционирана в средата на думата. Вече уточнихме в началото, че промените, настъпили в морфемната структура на показателните местоимения за посочване на лицата и нелицата (срв.: *тъ* и *този*, *та* и *тази*, *то* и *това*, *те* и *тези*), се свързват с необходимостта разглежданите местоимения да се разграничат от новоустановените форми на личните местоимения за трето лице (*той*, *тя*, *то*, *те*).

„Старобългарският език е притежавал добре развита система от показателни местоимения за посочване на обекта според отдалечеността му от говорещото лице – *съ* за близки предмети, *онъ* за далечни и *тъ* за общо посочване“ (Харалампиев/Haralampiev 2001: 111). Тричленната система на показателните местоимения постепенно се е разпаднала. Местоименията *тъ* и *онъ* са удължили формите си, което се обуславя от факта, че е било нужно да се разграничат показателните местоимения от новосъздадените третолични местоимения. „По говорите и в по-стари местоименни форми с етимологично по-прозрачен морфемен строеж като *тойзи*, *тайзи*, *онуйзи*, както и падежни форми като *томузи*, *тогова*, *оногова* и под.“ (Гешев/Geshev 2022: 55). Интересна е позицията на падежната флексия, която заема място пред частиците *-зи* и *-ва* (или т.нар. суфикси за образуване на показателни местоимения), от което следва, че е налице вътрешна флексия за падеж.

В съвременния български език показателните прономинални форми са от вида *този*, *тази*, *това*, *тези*, *тоя*, *тая*, *онзи*, *онази*, *онова*, *онези*, *оня*, *оная*, *ония*. И. Харалампиев посочва, че „частицата *зи* във формата **тоузи*“ най-рано е засвидетелствана в „Боянското евангелие“, а „частицата *ва*“ – с късни примери от 17. век (Харалампиев/Haralampiev 2001: 114). Допускаме, че морфемата *-ва*, с която се удължава среднородовата форма на показателните местоимения, се е установила с цел да се разграничат формите за мъжки и за среден род, срв.: *тоЗИ*, *таЗИ*, *тоВА* (вместо *тоЗИ*), *теЗИ*. Във връзка с морфемната структура на показателните местоимения *-зи* и *-ва* приемаме за суфикси за образуване на показателни местоимения. Срв.:

то-∅-зи – корен + нулева вътрешна флексия + суфикс за образуване на показателни местоимения за лица/нелица

т-а-зи – корен + вътрешна флексия за ж.р. + суфикс за образуване на показателни местоимения за лица/нелица

т-о-ва – корен + вътрешна флексия за ср.р. + суфикс за образуване на показателни местоимения за лица/нелица от ср.р.

т-е-зи – корен + вътрешна флексия за мн.ч. + суфикс за образуване на показателни местоимения за лица/нелица

он-Ø-зи – корен + нулева вътрешна флексия + суфикс за обр. на показателни местоимения за лица/нелица

он-а-зи – корен + вътрешна флексия за ж.р. + суфикс за обр. на показателни местоимения за лица/нелица

он-о-ва – корен + вътрешна флексия за ср.р. + суфикс за образуване на показателни местоимения за лица/нелица от ср.р.

он-е-зи – корен + вътрешна флексия за мн.ч. + суфикс за образуване на показателни местоимения за лица/нелица

П. Пашов обръща внимание, че „Окончанията за род и число не са в края на местоименните форми, защото към тях са се присъединили усилителни частици *-зи (-з), -ва, -я*“ (Пашов/Pashov 1989: 94).

Кратките форми на местоименията за посочване на признаци *такъ, така, тако, таци, такъи, така* са се загубили. „Днес те са удължени с показателния по произход елемент *в* (срв. местоимението *-овъ*): *такъв, такава, такова, такива*“ (Харалампиев/Haralampiev 2011: 114).

Морфемният строеж на показателните местоимения за посочване на признаци има следния вид:

так-Ø-ъв – корен + нулева вътрешна флексия + суфикс за образуване на показателни местоимения за признаци от м.р.

так-а-ва – корен + вътрешна флексия за ж.р. + суфикс за образуване на показателни местоимения за признаци

так-о-ва – корен + вътрешна флексия за ср.р. + суфикс за образуване на показателни местоимения за признаци

так-и-ва – корен + вътрешна флексия за мн.ч. + суфикс за образуване на показателни местоимения за признаци

По същия начин се делят и показателните местоимения за признаци, които са за отдалеченост. Срв.: *онак-Ø-ъв, онак-а-ва* и т.н.

Местоименното наречие за количество *то-лко-ва* се дели на морфемни по следния начин: корен + суфикс за образуване на количествени наречия + суфикс за образуване на показателни местоимения. Срв.: *ко-ЛКО, ня-ко-ЛКО, ко-ЛКО-то, ни-ко-ЛКО, то-ЛКО-ва*.

Таблица № 3. Морфоструктура на показателни местоимения

Морфоструктура на показателните местоимения за лица/нелица	Морфоструктура на показателните местоимения за признаци
<p>корен + вътрешна флексия + суфикс за образуване на показателни местоимения за лица/нелица (<i>-зи, -зи, -ва, -зи</i>)</p> <p>Рамкираща основа – <i>т-...-зи</i> и <i>т-...-ва</i> (за рамкиращия тип основа вж. Чакърова/Chakarova 2024).</p>	<p>корен + вътрешна флексия + суфикс за образуване на показателни местоимения за признаци (<i>-ъв, -ва, -ва, -ва</i>)</p> <p>Рамкираща основа – <i>так-...-ва</i>.</p>

Морфоструктура на количественото местоименно наречие
<i>то-лко-ва</i> – корен + суфикс за образуване на количествени местоименни наречия + суфикс за образуване на показателни местоимения за признаци

От осъществените наблюдения достигнахме до следните изводи:

Слово- и формообразуването при притежателните местоимения се открояват със специфики. Тъй като тези местоимения са свързани по произход с личните местоимения, те проявяват някои от особеностите на персоналните прономинални форми. Корените на притежателните местоимения са лични местоимения, от което следва, че те сигнализират информацията за лице, число и род на притежателя по лексикално-граматичен път. Суфиксите (-ов, -ин, -ен) и флексии (за род, число, определеност), които съдържат в състава си притежателните местоимения, са заимствани от морфемния инвентар на прилагателните. Задпоставените адективни афикси носят информация за притежаваното явление. Темафиксът на старата дълга основа на прилагателни имена се появява при членуване в м.р., подобно на ситуацията при прилагателните (срв.: *нег-ов-И-ят*).

Показателните местоимения в съвременния български език са доста интересни по отношение на морфоструктурата. Настъпилите промени в процеса на историческия им развой са в пряка връзка с новоформираните тртолични форми при личните местоимения. Известно време показателните местоимения са изпълнявали двойна роля – и на показателни, и на лични местоимения. За да се оразличат показателните местоимения, се добавя допълнителна морфема. Срв.: *тя* и *т-а-ЗИ*. Това преструктуриране в системата обяснява появата на т.нар. вътрешни флексии за род и число при показателните местоимения за лица/нелица. Същия процес наблюдаваме при притежателните за признаци – поради удължаване на формата с -в(а) родовите и числовите флексии стават вътрешни (*так-И-ва*).

ЛИТЕРАТУРА

- Вътов 1992: *Вътов, В.* Основен курс по съвременен български език. Част първа. Фонетика. Графика и правопис. Морфемика. Словообразуване. Велико Търново, ИК „Аста“.
- Гешев 2022: *Гешев, В.* История на българския език. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Илиева 2004: *Илиева, М.* Българинът в своите местоимения. Велико Търново, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“.
- Кръпова 2000: *Кръпова, И.* Лекции по езикознание. Пловдив, Сема.
- Куцаров, И. 2007: *Куцаров, И.* Теоретична граматика на българския език. Морфология. Пловдив, Университетско издателство „Паисий Хилендарски“.
- Куцаров, К. 2022: *Куцаров, К.* Българските лексемни класове и учението за частите на речта. София, ИК „Колибри“.

- Ницолова 1986: *Ницолова, Р.* Българските местоимения. София, Наука и изкуство.
- Пашов 1989: *Пашов, П.* Практическа българска граматика. София, Народна просвета.
- Стоянов 1964: *Стоянов, С.* Граматика на българския книжовен език. Фонетика и морфология. София, Наука и изкуство.
- Харалампиев 2001: *Харалампиев, И.* Историческа граматика на българския език. Велико Търново, Faber.
- Чакърова 2024: *Чакърова, К.* Лекционен курс по българска морфология (ръкопис). Пловдив.

REFERENCES

- Vatov 1992: *Vatov, V.* Osnoven kurs po savremen en balgarski ezik. Chast parva. Fonetika. Grafika i pravopis. Morfemika. Slovoobrazuvane. Veliko Tarnovo, IK "Asta".
- Geshev 2022: *Geshev, V.* Istoriya na balgarskiya ezik. Sofia, Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski".
- Ilieva 2004: *Ilieva, M.* Balgarinat v svoje mestoimeniya. Veliko Tarnovo, Universitetsko izdatelstvo "Sv. sv. Kiril i Metodiy".
- Krapova 2000: *Krapova, I.* Lektsii po ezikoznanie. Plovdiv, Sema.
- Kutsarov, I. 2007: *Kutsarov, I.* Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya. Plovdiv, Universitetsko izdatelstvo "Paisii Hilendarski".
- Kutsarov, K. 2022: *Kutsarov, K.* Balgarskite leksemni klasove i uchenieto za chastite na rechta. Sofia, IK "Kolibri".
- Nitsolova 1986: *Nitsolova, R.* Balgarskite mestoimeniya. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Pashov 1989: *Pashov, P.* Prakticheska balgarska gramatika. Sofia, Narodna prosveta.
- Stoyanov 1964: *Stoyanov, S.* Gramatika na balgarskiya knizhoven ezik. Fonetika i morfologiya. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Haralampiev 2001: *Haralampiev, I.* Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik. Veliko Tarnovo, Faber.
- Chakarova 2024: *Chakarova, K.* Lektsionen kurs po balgarska morfologiya (rakopis). Plovdiv.

✉ *Гл. ас. д-р Десислава Димитрова*
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
Филологически факултет, Катедра по български език
ул. „Цар Асен“ № 24, 4000 Пловдив, България

✉ *Assist. Prof. Dr. Desislava Dimitrova*
Paisii Hilendarski University of Plovdiv
Faculty of Philology, Department of Bulgarian Language
24 Tsar Assen Str., 4000 Plovdiv, Bulgaria